

Cywilnoprawna konstrukcja ochrony dobra osobistego w postaci swobody sumienia jako instrument walki z mową nienawiści z powodów religijnych

Civil law construction of the protection of a personal right in the form of freedom of conscience
as an instrument for combatting hate speech on religious grounds

GRZEGORZ TYLEC*

 <https://orcid.org/0000-0003-2016-4523>

Streszczenie: W artykule omówiono pojęcie dobra osobistego w postaci swobody sumienia oraz możliwości zastosowania jego prawnej ochrony do walki ze zjawiskiem dyskryminacji religijnej, którą stanowi mowa nienawiści. Wykazano, że zwalczanie religijnie motywowanej mowy nienawiści może być realizowane w oparciu o przepisy Kodeksu cywilnego o ochronie dóbr osobistych i może przyjąć postać ochrony swobody sumienia, wyliczonej wśród dóbr osobistych w art. 23 Kodeksu cywilnego. Głównym wnioskiem wynikającym z przeprowadzonych badań jest jednak stwierdzenie, że przepisy Kodeksu cywilnego o ochronie dóbr osobistych jedynie w ograniczonym zakresie mogą stać się instrumentem walki z mową nienawiści z powodów religijnych. W treści opracowania dokonano analizy zachowań określonych w decyzji ramowej 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania niektórych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawa karnego, co doprowadziło do wniosku, że nie wszystkie opisane w tym akcie prawnym przejawy tzw. mowy nienawiści będą mogły być uznane za przejawy naruszenia dóbr osobistych. Wniosek taki wypływa m.in. z faktu, iż naruszenie dóbr osobistych ma miejsce jedynie wtedy, gdy zachowanie dotyczy konkretnej, możliwej do zidentyfikowania osoby (członka grupy), a nie grupy osób jako całości. Omówiona w niniejszym opracowaniu możliwość rozciągnięcia ochrony prawnej przeciwko mowie nienawiści na reżim prawa cywilnego ma szczególne znaczenie, bowiem pozwala dochodzić ochrony prawnej w sytuacjach, gdy prawo karne nie może znaleźć zastosowania, np. z powodu braku winy sprawcy naruszenia. Jednocześnie konstrukcja prawa cywilnego pozwala pociągać do odpowiedzialności inne podmioty niż tylko bezpośredniego sprawcę naruszenia; może być to także wydawca, redaktor publikacji, w której doszło do naruszenia, czy podmiot świadczący usługi hostingowe.

Słowa kluczowe: swoboda sumienia; mowa nienawiści; dyskryminacja; ochrona dóbr osobistych

Abstract: The article examines the concept of freedom of conscience as a personal right and its role in addressing religious discrimination, specifically in the form of hate speech. It demonstrates that religious hate speech can be combatted based on the provisions of the Polish Civil Code related to the protection of personal rights, with freedom of conscience recognised as such a right under Article 23 of the Civil Code. However, the research concludes that the Civil Code's provisions on personal rights offer only limited utility in addressing religious hate speech. The article also analyses the acts described in the Framework Decision 2008/913/JHA of November 28, 2008, which aims to combat racism and xenophobia through criminal law. It finds that not all forms of hate speech covered by this legal act qualify as violations of personal rights under civil law. This limitation stems, in part, from the requirement that a violation of personal rights occurs only when it affects a specific, identifiable individual rather than a group as a whole. The study highlights the importance of extending legal protection against hate speech within the civil law framework, as it allows for legal recourse in cases where criminal law does not apply, such as when the perpetrator is not culpable. Civil law also enables broader accountability, extending not only to the direct perpetrator but also to publishers, editors and hosting service providers involved in the dissemination of the violation.

Key words: freedom of conscience; hate speech; discrimination; protection of personal rights

* Dr hab., prof. KUL, Katedra Języka, Retoryki i Prawa Mediów, Instytut Dziennikarstwa i Zarządzania, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: grzegorz.tylec@kul.pl.

Wprowadzenie

W czasach współczesnych głównym kanałem komunikacji międzyludzkiej stał się Internet. Globalna sieć, która pozwala na swobodne publikowanie, komentowanie oraz konsumpcję treści wymaga istnienia ponadnarodowych regulacji prawnych. Jak wykazały doświadczenia ostatnich lat, niczym nieograniczone rozpowszechnianie fałszywych oraz szkodliwych treści w Internecie może być tragiczne w swych skutkach. Jednym z istotnych elementów właściwie funkcjonującego systemu komunikacji społecznej jest jego działanie w taki sposób, że gwarantuje on ochronę przed wszelkimi formami dyskryminacji, w tym m.in. z powodów religijnych. Zgodnie z zapisem zawartym w preambule decyzji ramowej Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych¹:

Rasizm i ksenofobia są bezpośrednim pogwałceniem zasad wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz państwa prawnego, na których opiera się Unia Europejska i które są wspólne wszystkim państwom członkowskim².

Z pojęciem dyskryminacji w sposób szczególnie związane jest zjawisko mowy nienawiści pojmowanej jako szczególnie drastyczny przejaw braku równości oraz zamach na godność osoby³.

Celem badawczym niniejszego opracowania jest odpowiedź na pytanie, czy przejawy tzw. mowy nienawiści z powodów religijnych opisane w przywołanej powyżej decyzji ramowej, mogą być zwalczane przy wykorzystaniu konstrukcji ochrony dóbr osobistych prawa cywilnego? A jeśli tak, to w jakim zakresie wypracowana na gruncie art. 23 Kodeksu cywilnego⁴ ochrona dobra osobistego w postaci swobody sumienia może realizować cel, którym jest zwalczanie mowy nienawiści z powodów religijnych? Jakie korzyści lub jakie problemy budzi zastosowanie prawnocywilnej konstrukcji ochrony dóbr osobistych do zwalczania czynów określonych w powołanej wyżej decyzji ramowej, która posługuje się metodą karnoprawną? Odpowiedź na tak postawione pytania będzie wymagała analizy tego, jakie konkretne zachowania, stanowiące przejawy mowy nienawiści z powodów religijnych, będą mogły zostać zakwalifikowane jako naruszenia dobra osobistego w postaci swobody sumienia. To pozwoli odpowiedzieć na pytanie: czy istnieją zachowania stanowiące przejawy mowy nienawiści z powodów religijnych w świetle decyzji ramowej, które nie są obecnie w polskim prawie cywilnym traktowane jako przejawy naruszenia dobra osobistego w postaci swobody sumienia. Odpowiedź na te pytania pozwolą sformułować wnioski dotyczące poziomu ochrony prawnej przed mową nienawiści z powodów religijnych w świetle polskiego prawa cywilnego. W celu realizacji tak określonego celu badawczego w pierwszej części opracowania przedstawione zostaną konstrukcje prawne mające na celu ograniczenie zjawiska dyskryminacji, którego przejawem jest mowa nienawiści. W drugiej części omówione zostanie pojęcie dobra osobistego

¹ Dz. Urz. UE L 328 z 6.12.2008, s. 55–58, dalej: decyzja ramowa z 2008 r.

² Motyw 1 preambuły do decyzji ramowej z 2008 r.

³ Na temat znaczenia pojęcia „mowa nienawiści” zob. Kamiński 2024, 85–112.

⁴ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. z 2024 r. poz. 1061 z późn. zm., dalej: k.c.

w postaci swobody sumienia oraz jego zastosowanie do walki ze zjawiskiem dyskryminacji religijnej. W zakończeniu przedstawione zostaną wnioski stanowiące wynik przeprowadzonych rozważań oraz odpowiedzi na postawione wyżej pytanie badawcze.

1. Ochrona przed dyskryminacją w prawie międzynarodowym

Mowa nienawiści i przestępstwa z nienawiści w dokumentach Unii Europejskiej (UE) są traktowane jako szczególny przejaw dyskryminacji. Istotą pojęcia „dyskryminacja” jest:

[...] niedozwolone kryterium różnicujące lub niedozwolona podstawa (*prohibited ground*) nierównego traktowania. Jest to najogólniej rzecz ujmując, pewna cecha, właściwość lub charakterystyka osoby, ze względu na które wyodrębnią się daną jednostkę spośród innych osób i ze względu na tę cechę traktuje się tę osobę inaczej, z reguły mniej korzystnie, niż osoby, które nie mają tej cechy, właściwości lub charakterystyki⁵.

Ochrona przed dyskryminacją wynika z szeregu aktów prawa międzynarodowego, zarówno o charakterze globalnym, jak i regionalnym⁶. Do najistotniejszych należą: Karta Narodów Zjednoczonych⁷ (w art. 1 pkt 3 przyjęto, że do celów Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) należy m.in. popieranie i zachęcanie do poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności dla wszystkich, bez względu na rasę, płeć, język lub wyznanie), Powszechna Deklaracja Praw Człowieka⁸ (w samej preambule stwierdza się, że uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju świata), Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych⁹ (w art. 26 zdanie pierwsze stanowi, że: „[...] wszyscy są równi wobec prawa i są uprawnieni bez żadnej dyskryminacji do jednakowej ochrony prawnej”), a także Konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej¹⁰, Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet¹¹ czy Konwencja nr 111 Międzynarodowej Organizacji Pracy zakazująca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i pracy¹².

⁵ Wróbel 2020, 177; zob. także Krzywkowska 2014, 554; Pietrzak 2005, 1170; Schiek, Waddington, Bell 2007, 31; Schiek, Waddington, Bell 2011, 111–112.

⁶ Barrett 2003, 120; Borecki 2015, 135.

⁷ Karta Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r., Dz. U. z 1947 r. poz. 90.

⁸ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, https://www.unesco.pl/fileadmin/import24/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf [dostęp: 28.11.2024].

⁹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. poz. 167.

¹⁰ Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, otwarta do podpisu w Nowym Jorku dnia 7 marca 1966 r., Dz. U. z 1969 r. poz. 187.

¹¹ Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r., Dz. U. z 1982 r. poz. 71.

¹² Konwencja (nr 111) dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu, przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r., Dz. U. z 1961 r. poz. 218; Oświadczenie rządowe z dnia 23 czerwca 1961 r. w sprawie ratyfikacji przez Polskę Konwencji (nr 111) Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu, przyjętej w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r., Dz. U. z 1961 r. poz. 219; zob. Mielczarek 2013, 45–184; Stanisław 2005, 45.

W Europie najistotniejsze znaczenie w opisywanym zakresie ma Europejska konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹³, która w art. 14 wprowadza zakaz dyskryminacji. Przepis ten stanowi:

[...] korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej Konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.

Protokół nr 12 do tejże konwencji¹⁴, podpisany w dniu 4 listopada 2000 r., w art. 1 stanowi:

1. Korzystanie z każdego prawa ustanowionego przez prawo powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie lub z jakichkolwiek innych przyczyn.
2. Nikt nie może być dyskryminowany przez jakiegokolwiek władze publiczne z któregoś z powodów wymienionych w ustępie 1¹⁵.

Jak wielokrotnie podkreślano: „Równość jest jedną z podstawowych wartości, na których opiera się Unia Europejska, co znajduje odzwierciedlenie w traktatach i Karcie praw podstawowych UE”¹⁶. W treści decyzji ramowej z 2008 r., jak już wyżej wskazano, wyakcentowano, że rasizm i ksenofobia są bezpośrednim pogwałceniem zasad wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz państwa prawnego. W prawie UE zasada równości wyrażona została bezpośrednio w przepisach traktatowych zakazujących dyskryminacji¹⁷. W jednym z orzeczeń Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej stwierdził, że zakazy dyskryminacji przewidziane w Traktacie są jedynie szczególnym wyrazem ogólnej zasady równości, która stanowi jedną z podstawowych zasad prawa wspólnotowego¹⁸. „[Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej – G.T.] w wielu rozstrzygnięciach używa zamiennie pojęć równości i niedyskryminacji, w zależności od tego, czy chce zwrócić uwagę na aspekt pozytywny, czy też negatywny”¹⁹.

Karta praw podstawowych UE zasadę równości wobec prawa wyraża w art. 20 i art. 21 ust. 1. Zgodnie z tym ostatnim przepisem:

¹³ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz. U. z 1993 r. poz. 284.

¹⁴ Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=177> [dostęp: 28.11.2024].

¹⁵ Tamże; zob. Gołda 2008, 110–120; Rozner 2002, 111–135; Sobczak 2013, 212–220; Warchałowski 2004, 14–35.

¹⁶ Opinia Europejskiego Komitetu Regionów – Unia równości: Unijny plan działania przeciwko rasizmowi na lata 2020–2025, Dz. Urz. UE C 300 z 27.07.2021, s. 19–23; zob. art. 20 i 21 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 202 z 7.06.2016, s. 389; zob. Kubala 2015, 205–212.

¹⁷ Zasada ta wyrażona jest w art. 2 Traktatu o Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 202 z 7.06.2016, s. 13–45.

¹⁸ Zob. wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 19 października 1977 r. w sprawach *Albert Ruckdeschel & Co. i Hansa-Lagerhaus Ströh & Co. przeciwko Hauptzollamt Hamburg-St. Annen i Diamalt AG przeciwko Hauptzollamt Itzehoe*, skarga nr C-117/76 oraz C-16/77, ECLI:EU:C:1977:160.

¹⁹ Wróbel 2020, 182; zob. także Tylec 2022, 129.

Zakazana jest wszelka dyskryminacja w szczególności ze względu na płeć, rasę, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religię lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w wyroku z dnia 17 kwietnia 2018 r. (C-414/16)²⁰ stwierdził, że jedną z zasad prawa UE jest zakaz wszelkiej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania.

Zakazu dyskryminacji dotyczy także szereg dyrektyw UE²¹. Kluczowe znaczenie przypisuje się dyrektywie Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 r. wprowadzającej w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne²². Zakazuje ona bezpośredniej i pośredniej dyskryminacji ze względu na pochodzenie rasowe lub etniczne w obszarach zatrudnienia i pracy, edukacji, ochrony socjalnej, w tym opieki zdrowotnej, przywilejów socjalnych oraz dostępu do towarów i usług dostępnych publicznie, w tym mieszkań, oraz dostarczania towarów i usług. Wskazane wyżej akty prawa UE zostały implementowane do prawa polskiego przepisami ustawy z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania²³.

2. Mowa nienawiści jako szczególna forma dyskryminacji

Jak wynika z treści decyzji ramowej Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnych, stanowiącej realizację postanowień art. 29, art. 31 oraz art. 34 ust. 2 lit. b Traktatu o Unii Europejskiej, mowa nienawiści jest szczególnym przejawem nierównego traktowania odnoszącym się do grupy osób lub członkowi takiej grupy ze względu na rasę, kolor skóry, wyznawaną religię, pochodzenie albo przynależność narodową lub etniczną²⁴. Przyjęcie przez UE tej decyzji ramowej miało na celu doprowadzenie

²⁰ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 17 kwietnia 2018 r. w sprawie *Vera Egenberger przeciwko Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung eV*, skarga nr C-414/16, ECLI:EU:C:2018:257.

²¹ Dyrektywa Rady 86/613/EWG z dnia 11 grudnia 1986 r. w sprawie stosowania zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn pracujących na własny rachunek, w tym w rolnictwie, oraz w sprawie ochrony kobiet pracujących na własny rachunek w okresie ciąży i macierzyństwa, Dz. Urz. WE L 359 z 19.12.1986, s. 56; dyrektywa Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 r. wprowadzającej w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne, Dz. Urz. WE L 180 z 19.07.2000, s. 22; dyrektywa Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiającej ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy, Dz. Urz. WE L 303 z 2.12.2000, s. 16; dyrektywa Rady 2004/113/WE z dnia 13 grudnia 2004 r. wprowadzającej w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług, Dz. Urz. UE L 373 z 21.12.2004, s. 37; dyrektywa 2006/54/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 5 lipca 2006 r. w sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy (wersja preredagowana), Dz. Urz. UE L 204 z 26.07.2006, s. 23; dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/54/UE z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie środków ułatwiających korzystanie z praw przyznanych pracownikom w kontekście swobodnego przepływu pracowników, Dz. Urz. UE L 128 z 30.04.2014, s. 8.

²² Dz. Urz. WE L 180 z 19.07.2000, s. 22.

²³ Dz. U. z 2024 r. poz. 1175; na temat zakazu dyskryminacji zob. Borecki 2015, 135–200; Gunn 2003, 189–215; Kubala 2021, 301–325; Maliszewska-Nienartowicz 2018, 26–32; Stanisław 2004, 19–36; Stanisław 2005, 43–56; Śledzińska-Simon 2011, 41–86; Świątkowski 2019, 7–22.

²⁴ Zob. Kamiński 2024.

do sytuacji, aby przestępstwa popełnione z pobudek rasistowskich i ksenofobicznych podlegały we wszystkich państwach członkowskich w stopniu co najmniej minimalnym skutecznym, proporcjonalnym i odstraszającym sankcjom karnym. Natomiast uzupełnieniem tej decyzji jest dyrektywa 2012/29/UE o prawach ofiar²⁵, zobowiązująca państwa członkowskie do zapewnienia sprawiedliwego i niedyskryminacyjnego traktowania ofiar przestępstw, ze szczególnym uwzględnieniem ofiar przestępstw popełnianych z powodu uprzedzeń lub dyskryminacji²⁶.

Należy tu zwrócić uwagę na fakt, że decyzja ramowa z 2008 r. nie uniemożliwia państwom członkowskim przyjmowania przepisów prawa krajowego, które rozszerzyłyby zakres jej stosowania ze względu na inne kryteria niż rasa, kolor skóry, wyznawana religia, pochodzenie albo przynależność narodowa czy etniczna.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że omawiana decyzja, postrzegana jako kluczowy w UE dokument prawny mający na celu zwalczanie mowy nienawiści, nie posługuje się w swej treści pojęciem „mowa nienawiści”. Natomiast w wielu innych dokumentach UE odnoszących się do tej decyzji ramowej zawarte są stwierdzenia, że reguluje ona przestępstwa związane z posługiwaniem się mową nienawiści oraz inne przestępstwa z nienawiści²⁷. W jej motywie 9 przywołane zostało jedynie pojęcie „nienawiść” jako termin „[...] odnoszący się do nienawiści okazywanej ze względu na rasę, kolor skóry, religię, pochodzenie lub przynależność narodową lub etniczną”²⁸.

Decyzja ramowa z 2008 r. była początkiem działań UE mających na celu walkę z mową nienawiści, ideologiami ekstremistycznymi oraz terroryzmem szerzącymi się w Internecie. Na jej bazie powstały m.in.: Kodeks postępowania w zakresie zwalczania nielegalnego nawoływania do nienawiści w Internecie²⁹, Akt o usługach cyfrowych³⁰, rozporządzenie w sprawie treści o charakterze terrorystycznym online³¹ i forum UE ds. Internetu³².

Na gruncie prawa polskiego zwalczanie mowy nienawiści realizowane jest w głównej mierze przez przepisy prawa karnego: art. 256 Kodeksu karnego³³ (propagowanie nazizmu, komunizmu, faszyzmu lub innego ustroju totalitarnego), art. 257 k.k.

²⁵ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzją ramową Rady 2001/220/WSiSW, Dz. Urz. UE L 315 z 14.11.2012, s. 57.

²⁶ Zob. EU High Level Group on combating racism, xenophobia and other forms of intolerance, December 2017, http://ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=48874 [dostęp: 28.11.2024].

²⁷ Zob. komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego komitetu ekonomiczno-społecznego i Komitetu regionów unia równości: Unijny plan działania przeciwko rasizmowi na lata 2020–2025, Bruksela, dnia 18 września 2020 r., s. 7, COM(2020) 565 final, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0565> [dostęp: 2.12.2024].

²⁸ Motyw 9 preambuły do decyzji ramowej z 2008 r.

²⁹ Code of conduct on countering illegal hate speech online, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_en [dostęp: 28.11.2024].

³⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2022/2065 z dnia 19 października 2022 r. w sprawie jednolitego rynku usług cyfrowych oraz zmiany dyrektywy 2000/31/WE (Akt o usługach cyfrowych), Dz. Urz. UE L 277 z 27.10.2022, s. 1.

³¹ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/784 z dnia 29 kwietnia 2021 r. w sprawie przeciwdziałania rozpowszechnianiu w Internecie treści o charakterze terrorystycznym, Dz. Urz. UE L 172 z 17.05.2021, s. 79.

³² European Union Internet Forum (EUIF), https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-union-internet-forum-euif_en [dostęp: 28.11.2024].

³³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz. U. z 2024 r. poz. 17 z późn. zm., dalej: k.k.

(znieważanie lub napaść z powodu ksenofobii, rasizmu lub nietolerancji religijnej), art. 119 k.k. (dyskryminacja).

3. Swoboda sumienia jako dobro osobiste chronione przepisami Kodeksu cywilnego

Ochrona wolności sumienia i religii jest zasadą ustrojową, co wynika z treści art. 53 i art. 25 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³⁴. Wolność ta realizowana jest w sferze prywatnej oraz w przestrzeni publicznej³⁵. Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania³⁶ w treści art. 2 ust. 2a pkt 3 stanowi, że korzystając z wolności sumienia i wyznania, obywatele mogą w szczególności „głosić swoją religię lub przekonania”³⁷. Artykuł 23 k.c., wyliczając dobra osobiste, wyraźnie wymienia swobodę sumienia. Zgodnie z tym przepisem, podobnie jak inne dobra osobiste w nim wymienione, pozostaje ona pod ochroną prawa cywilnego niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach. Wskazane wyżej przepisy nie precyzują jednak ani tego, co należy rozumieć pod pojęciem „wolność/swoboda sumienia”, ani jaki jest zakres znaczeniowy tego pojęcia³⁸. Jak trafnie zauważyli J. Sobczak i M. Gołda-Sobczak, zarówno Komisja Praw Człowieka, jak i później Europejski Trybunał Praw Człowieka nie podejmowały próby zdefiniowania pojęć: „myśl”, „sumienie”, „religia”, „wyznanie”, „przekonanie”³⁹. Tomasz Sokołowski stwierdził, że tuż obok dobra osobistego, jakim jest swoboda sumienia, funkcjonuje ochrona wolności myśli i przekonań religijnych⁴⁰. Małgorzata Winiarczyk-Kossakowska zauważyła natomiast, że pojęcia „wolność myśli, sumienia i wyznania” (religii) stanowi pewną „zbitkę pojęciową” bardziej zrozumiałą jako zwrot całościowy niż wtedy, gdy usiłuje się dokonywać analizy każdego ze składających się nań pojęć⁴¹.

W filozofii pojęcie „sumienie” rozumie się jako właściwość każdego człowieka, przy pomocy której jednostka usiłuje ocenić swą egzystencję i moralność, jako wewnętrzny głos, który motywuje lub powstrzymuje człowieka od pewnych zachowań. Działanie zgodne z nakazami sumienia jest warunkiem zaspokojenia potrzeby komfortu psychicznego⁴². Działanie sumienia można więc sprowadzić do rozpoznania i wyboru pomiędzy dobrem a złem, stosownie do uznawanego przez jednostkę systemu wartości. W konsekwencji wolność sumienia jawi się jako swoboda decydowania o tym, co jest dobre, a co złe, a także dokonywania wyborów zgodnie z tą oceną⁴³. Przejawem swobody sumienia jest wyznawanie lub niewyznawanie określonej religii czy też udział w czynnościach,

³⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997, Dz. U. poz. 483 z późn. zm., dalej: Konstytucja RP.

³⁵ Na temat znaczenia pojęcia „wolność sumienia” w zaznaczeniu, jakie nadaje mu prawo konstytucyjne, zob. Maroń 2021, 37–54; Sobczak, Gołda-Sobczak 2012, 27–65; Sobczyk 2001, 207–223; Zieliński 2007, 29–53.

³⁶ Dz. U. z 2023 r. poz. 265.

³⁷ Misztal 2011, 67–68; Sobczyk 2001, 207–223.

³⁸ Garlicki 2010, 550–582; Wieruszewski 2012, 419–460.

³⁹ Sobczak, Gołda-Sobczak 2012, 32; zob. też Maroń 2021 37–54; Zieliński 2007, 29–53.

⁴⁰ Sokołowski 1999, 264.

⁴¹ Warchałowski 2004, 121–122; Winiarczyk-Kossakowska 2001, 27.

⁴² Campbell-Garnet 1969, 78; Św. Tomasz 1956, 13.

⁴³ Podkowiak 2015, 157; Tylec 2022, 57.

które manifestują określoną wizję świata jednostki⁴⁴. Mają one swe źródło w nakazach sumienia oraz posiadają fundamentalne znaczenie dla poczucia tożsamości jednostki, „[...] dla poczucia spójności między wartościami, które wyznaje i tymi, którym odpowiada jej zachowanie”⁴⁵. Jak wynika więc z przeprowadzonej analizy wolność sumienia uznaje się za pojęcie szersze niż wolność religii. Pojęcie wolności sumienia oraz wolności religii odróżnić należy z kolei od pojęcia światopoglądu, przez który rozumie się poglądy człowieka na określony problem o fundamentalnym charakterze, dotyczący istotnego i poważnego aspektu ludzkiego życia i postępowania, zasługujący na respekt w społeczeństwie demokratycznym⁴⁶. Światopogląd i sumienie człowieka są ze sobą powiązane – sumienie jest wewnętrznym strażnikiem zachowań zgodnych z przyjętym światopoglądem⁴⁷. Wolność sumienia gwarantuje zachowanie tożsamości każdego człowieka oraz podejmowanie działań zgodnych z systemem wartości, z którymi jednostka się identyfikuje⁴⁸. „W sumieniu jednostki odzwierciedla się jej godność”⁴⁹. Odstąpienie od nakazów sumienia powoduje bardzo duży dyskomfort psychiczny⁵⁰.

Definicje swobody sumienia formułowane w piśmiennictwie prawniczym charakteryzują tę wartość jako:

- swobodę w „[...] wyrażaniu określonego światopoglądu, w tym także wybór i praktykowanie określonej religii oraz wybór systemu wartości, według którego dokonuje się oceny swoich zachowań, czynów, myśli i uczuć”⁵¹;
- wolność od ingerencji w sferę świadomości i zachowań człowieka, które podlegają jego moralnej ocenie, wolność do odrzucania treści i sytuacji, uznawanych przez człowieka za naganne z moralnego punktu widzenia⁵²;
- możliwości zachowania się zgodnie z nakazami własnego sumienia, niezależnie od nakazów władzy państwowej⁵³.

W judykaturze Sądu Najwyższego (SN) oraz sądów powszechnych dokonano interpretacji wyrażonej w art. 23 k.c. – zasady ochrony dobra osobistego w postaci „swobody sumienia”⁵⁴. Uznano, że ochrona tego dobra osobistego przejawia się m.in. w możliwości swobodnego wyboru światopoglądu oraz postępowania zgodnie z systemem wartości,

⁴⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, LEX nr 1809416; Bienkowska 2019, 97–108; Jastrzębski 2009, 233–246; Kamiński 2020, 1–10; Ventura 2020, 7–15.

⁴⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13, LEX nr 1388592.

⁴⁶ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2008 r. w sprawie *Blumberg przeciwko Niemcom*, skarga nr 14618/03; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 lutego 1982 r. w sprawie *Campbell i Cosans przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr i 7511/76; Chyliński 1969, 465–466; Durham, Cole, Sewell 2006, 3–15; Gunn 2003, 189–200.

⁴⁷ Zob. Ferenc-Szydelko 2015, 671.

⁴⁸ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13, LEX nr 1388592.

⁴⁹ Garlicki 1999, 30–47.

⁵⁰ Bielecki 2016, 107–128; Herdegen 1989, 145; Skwarzyński 2013, 9–18; Stanisz 2011, 104–110.

⁵¹ Janiszewska 2018, 325; zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13 z glosami: Rakoczy 2014, 185–202; Strus 2013, 35.

⁵² Sokołowski 1999, 264 i 268.

⁵³ Garlicki 1999, 30–47.

⁵⁴ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r., III CKN 618/00, OSNC 2003, nr 6, poz. 84; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 2004 r., I CK 484/03, OSNC 2005, nr 4, poz. 69; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13; Cisek 2004, 57; Księżak 2011, 288–289; Pazdan 2012, 1237; Sokołowski 2009, 120.

z którym jednostka się identyfikuje i chce być identyfikowana. Swobodę sumienia postrzegano jako wartość warunkującą kształtowanie się tożsamości każdego człowieka⁵⁵. Sąd Najwyższy w jednym ze swych orzeczeń stwierdził, że w ramach swobody sumienia mieści się ochrona uczuć religijnych rozumianych jako stan psychiczny człowieka, którego istotę stanowi ustosunkowanie się do zdarzeń, bezpośrednio lub pośrednio związanych z religią⁵⁶.

4. Przykłady naruszeń dobra osobistego w postaci swobody sumienia

Naruszenie dobra osobistego w postaci swobody sumienia i wyznania może polegać m.in. na: uniemożliwianiu lub utrudnianiu komuś wyrażania jego przekonań religijnych⁵⁷, wyśmiewaniu cudzych uczuć religijnych⁵⁸, szykanowaniu osoby ze względu na jej przekonania religijne, narzucanie komuś obowiązku przyjęcia określonej religii⁵⁹, poddanie kogoś wbrew jego woli czynnościom, które stanowią formę praktyki religijnej⁶⁰.

Na aspekt pozytywny „swobody sumienia” składają się: swoboda wyboru religii, swoboda posiadania oraz wyrażania swoich przekonań religijnych⁶¹, swoboda uczestnictwa w praktykach i obrzędach religijnych⁶², swoboda publicznego manifestowania sądów moralnych⁶³. Przejawami naruszenia opisywanego dobra osobistego będą więc wszelkie sytuacje ograniczające lub uniemożliwiające realizację opisanego powyżej pozytywnego aspektu swobody sumienia. Mogą one przybrać formę: uniemożliwiania lub utrudniania udziału w uroczystościach religijnych lub wykonywaniu praktyk religijnych⁶⁴ (zob. art. 195 k.k.⁶⁵), ograniczania jednostki w jej prawach ze względu na jej wyznanie (zob. art. 194 k.k.⁶⁶) czy ograniczania jednostki w możliwości noszenia określonego stroju lub ozdób związanych z jej przekonaniami religijnymi⁶⁷.

⁵⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13.

⁵⁶ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 2004 r., I CK 484/03; zob. szerzej na temat dyskryminacji oraz naruszenia uczuć religijnych Tylec 2022, 129–148.

⁵⁷ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r., III CKN 618/00.

⁵⁸ Zob. wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 3 czerwca 2003 r., I ACa 1162/02, LEX nr 106889.

⁵⁹ Zob. Tylec 2022, 62–65.

⁶⁰ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13 – wyrok dotyczy udzielenia sakramentu namaszczenia chorych przez duchownego Kościoła Katolickiego pacjentowi placówki leczniczej wbrew jego woli.

⁶¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 września 2014 r., I CSK 439/13, OSNC 2015, nr 7/8, poz. 93 – wyrok dotyczy nakazania wyznawcy religii sikhijskiej zdjęcia turbanu w ramach kontroli bezpieczeństwa na lotnisku w odosobnionym miejscu, lecz w obecności strażników.

⁶² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r., III CKN 618/00.

⁶³ Podkowik 2015, 161.

⁶⁴ Bartoszewicz 2011, 14; Cebula 2011, 27; Misztal, Stanisław 2010, 37–55; Nikołajew 2013, 88–90; Warchałowski 2002, 189–212.

⁶⁵ Artykuł 195 k.k.: § 1. Kto złośliwie przeszkadza publicznemu wykonywaniu aktu religijnego kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 2. Tej samej karze podlega, kto złośliwie przeszkadza pogrzebowi, uroczystościom lub obrzędowi żałobnym.

⁶⁶ Artykuł 194 k.k.: „Kto ogranicza człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”.

⁶⁷ Falski 2006, 73–84; Kos 2013, 170–180; Mezglewski 2011, 94–98.

Ingerencja w swobodę sumienia w aspekcie negatywnym dotyczyć będzie wszelkich form ingerencji w sferę religijną jednostki (*right to be alone in religion matters*). Może to dotyczyć m.in.: swobody od ingerencji w wyznawaną religię, swobody do niewyznawania żadnej religii; swobody w kwestii ujawniania informacji na temat wyznawania wiary i przekonań w sprawach religii⁶⁸. W orzecznictwie sądowym uznano, że nie stanowią przejawu ingerencji w swobodę sumienia: zawieszenie krzyża w budynku władzy publicznej⁶⁹, ochrzczanie dziecka oraz nauczanie dziecka religii za zgodą i wiedzą rodziców⁷⁰, wykluczenie osoby ze społeczności religijnej⁷¹, przeprowadzona w sposób rzetelny krytyka danej religii, światopoglądu czy osób z nią związanych⁷², przeprowadzenie jawnego głosowania w sprawie dotyczącej umieszczenia w sali krzyża⁷³.

Podsumowanie

Jak wykazano powyżej, nie budzi wątpliwości stwierdzenie, że dyskryminacja z powodów religijnych może prowadzić do naruszenia dobra osobistego, którym jest wymieniona w treści art. 23 k.c. swoboda sumienia⁷⁴. To spostrzeżenie otwiera jednak pole do głębszych rozważań dotyczących m.in. tego, na ile zachowania określane mianem mowy nienawiści, opisane w treści decyzji ramowej z 2008 r., które z natury rzeczy zawsze są przejawem dyskryminacji, mogą być traktowane jako źródła naruszenia dóbr osobistych

⁶⁸ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., II CSK 1/13; Brzozowski 2011, 121–126; Szczech 2011, 103–119.

⁶⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 28 października 1998 r., I ACa 612/98, OSA 1999, nr 6, poz. 26, gdzie stwierdzono, że nie każdy dyskomfort światopoglądowy odczuwany przez osoby niewierzące w związku z ekspozycją w przestrzeni publicznej symbolu religijnego należy utożsamiać z naruszeniem ich wolności sumienia i wyznania. Podobnie wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 9 grudnia 2013 r., I ACa 608/13, gdzie stwierdzono, że osoba o przeciętnej wrażliwości poddana oddziaływaniu symbolu religijnego w postaci krzyża wiszącego na ścianie w pasywny sposób nie wywodzi z kontaktu wzrokowego z nim odczuć negatywnych w stopniu, który ograniczałby jej wolność sumienia i wyznania, czyli swobodę światopoglądową. Zob. także wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom*, skarga nr 30814/06, gdzie stwierdzono, że umieszczenie krzyża w sali lekcyjnej nie narusza wolności sumienia i wyznania, a obecność krzyża w salach lekcyjnych nie może być uważana za indoktrynację ze strony państwa. Dodatkowo podkreślono, iż krzyż jest symbolem zasadniczo biernym, przez co nie może być uważany za przedmiot wywierający jakąkolwiek presję na uczniów.

⁷⁰ Zob. wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 20 czerwca 2013 r., I ACa 353/13, LEX nr 1342252.

⁷¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 13 sierpnia 2003 r., VI ACa 81/03, LEX nr 139293. Odmienne stanowisko w tej kwestii wyraził J. Podkowik: „O ile podzielam pogląd, że spory między wiernymi a związkami wyznaniowymi nie mieszczą się w kognicji sądu państwowego, o tyle nie zgadzam się z tezą, jakoby brak kognicji do stwierdzenia naruszenia dóbr osobistych był równoznaczny z brakiem takiego naruszenia. Wykluczenie ze społeczności religijnej może bowiem moim zdaniem naruszać wolność osoby pragnącej wyznawać i uzewnętrzniać religię «z innymi» (art. 53 ust. 1 zd. 1 Konstytucji RP), a w konsekwencji – naruszać dobra osobiste”, Podkowik 2015, 168.

⁷² W uzasadnieniu wyroku Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r. (III CKN 618/00) w sprawie dotyczącej rozpowszechniania plakatu reklamującego film *Skandalista Larry Flynt* stwierdzono, że „[...] nie istnieje abstrakcyjna wolność od obraźliwych i prześmiewczych wypowiedzi pod adresem światopoglądu lub religii jako takich, z którymi nawet zarzucający naruszenie dóbr osobistych się identyfikuje, na podstawie przepisów o ochronie dóbr osobistych nie można domagać się ochrony przed krytyką – nawet niewysublimowaną w formie – danej religii, światopoglądu czy osób z nią związanych”.

⁷³ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 marca 2013 r., I OSK 1997/12, Centralna Baza Orzeczeń Sądów Administracyjnych (CBO SA), <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/953F322979> [dostęp: 28.11.2024]; Szymanek 2012, 45.

⁷⁴ Zob. Borecki 2015, 194–195.

prawa cywilnego. Jak wskazano powyżej, powołana decyzja ramowa zawiera opis konkretnych zachowań dyskryminujących, określanych mianem mowy nienawiści. Dokonując ich analizy, możliwe jest wskazanie takich, które będą mogły zostać zakwalifikowane jako ingerencja w sferę dóbr osobistych. Jest to dowodem na to, że prawo cywilne, w pewnym zakresie, może stać się instrumentem walki z dyskryminacją, w tym m.in. ze szczególną jej formą, jaką jest mowa nienawiści z powodów religijnych. Dodatkowo należy wskazać, że szczególną podstawę prawną do stosowania konstrukcji ochrony dóbr osobistych z powodu naruszenia swobody sumienia polegającej na dyskryminacji z powodów religijnych dają przepisy ustawy z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania⁷⁵. Artykuł 13 tej ustawy stanowi: „Każdy, wobec kogo zasada równego traktowania została naruszona, ma prawo do odszkodowania. W sprawach naruszenia zasady równego traktowania stosuje się przepisy ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny [...]”. Z przepisów tych wynika, że łącznie z roszczeniem odszkodowawczym wynikającym z art. 13 ust. 1 ustawy wdrożeniowej, stanowiącym samodzielną podstawę roszczeń majątkowych, możliwe jest dochodzenie roszczeń z tytułu naruszenia dóbr osobistych⁷⁶.

Z przeprowadzonych rozważań wynika, że naruszeniem dóbr osobistych będącym jednocześnie przejawem mowy nienawiści z powodów religijnych w znaczeniu, jakie nadane zostało temu pojęciu w decyzji ramowej z 2008 r., będą:

- publiczne nawoływanie do przemocy lub nawoływanie do nienawiści wobec określonej, nadającej się do identyfikacji, osoby lub osób; pod pojęciem nawoływania do nienawiści rozumieć należy publiczne wyrażanie wobec osoby lub osób bardzo silnego uczucia niechęci i wrogości, któremu towarzyszy pragnienie, aby stało się im coś złego⁷⁷; istotny jest tu także motyw działania sprawcy, jakim jest religia lub bezwyznaniowość pokrzywdzonego, jego rasa, kolor skóry, pochodzenie albo przynależność narodowa lub etniczna (zob. art. 1 ust. pkt a i b decyzji ramowej z 2008 r.);
- publiczne aprobowanie, negowanie lub rażące pomniejszanie zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych w rozumieniu art. 6, art. 7 i art. 8 Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego, jeśli czyny takie mogą podburzać do przemocy lub wzbudzać nienawiść skierowaną przeciwko określonej osobie będącej członkiem określonej zbiorowości, gdy motywem działania sprawcy

⁷⁵ Na temat zakresu stosowania ustawy zob. Borecki 2015, 193–195.

⁷⁶ Jak stwierdził SN w wyroku z dnia 6 kwietnia 2022 r.: „[...] zaistnienie jakiegokolwiek zachowania stanowiącego nierówne traktowanie – uzasadnia *per se* roszczenie odszkodowawcze. Ten, kto zarzuca naruszenie zasady równego traktowania, ma obowiązek jedynie uprawdopodobnić ten fakt (art. 14 ust. 2 ustawy antydyskryminacyjnej). Nie musi dodatkowo dowodzić, że doszło do naruszenia jego dóbr osobistych (np. godności, zdrowia psychicznego, swobody sumienia). Ustawa antydyskryminacyjna wprowadza bowiem samodzielny reżim odszkodowawczy, wskazując zarówno chronione dobro (zasadę równego traktowania), jak i uprawnienia przysługujące z tytułu jego naruszenia. Artykuł 14 ust. 1 ustawy antydyskryminacyjnej – podobnie jak np. art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. 2020, poz. 849) – stanowi samoistną podstawę prawną roszczenia. Udzielenie ochrony prawnej na podstawie ustawy antydyskryminacyjnej nie jest uzależnione od powstania krzywdy – odszkodowanie może być bowiem przyznane za sam fakt naruszenia”, wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 2022 r., I NSNc 578/21, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/OrzeczeniaHTML/i%20nsnc%20578-21.docx.html> [dostęp: 28.11.2024]; zob. Kułak 2017, 156.

⁷⁷ Zob. „Nienawiść”. W: *Słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/593/nienawisc> [dostęp: 28.11.2024].

jest religia lub bezwyznaniowość pokrzywdzonego, jego rasa, kolor skóry, pochodzenie albo przynależność narodowa lub etniczna (art. 1 ust. pkt c decyzji ramowej z 2008 r.);

- publiczne aprobowanie, negowanie lub rażące pomniejszanie zbrodni określonych w art. 6 Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego załączonej do porozumienia londyńskiego z dnia 8 sierpnia 1945 r., jeśli czyny takie mogą podburzać do przemocy lub wzbudzać nienawiść skierowaną przeciwko określonej osobie będącej członkiem określonej zbiorowości, gdy motywem do działania sprawcy naruszenia była religia lub bezwyznaniowość pokrzywdzonego, jego rasa, kolor skóry, pochodzenie albo przynależność narodowa lub etniczna (art. 1 ust. pkt d decyzji ramowej z 2008 r.).

Analiza czynów określonych w decyzji ramowej z 2008 r. prowadzi jednak do wniosku, że nie wszystkie opisane tam przejawy tzw. mowy nienawiści będą mogły zostać uznane za naruszenie dóbr osobistych w rozumieniu prawa cywilnego. Wniosek taki wypływa bowiem z tego, że naruszenie dóbr osobistych może mieć miejsce jedynie, gdy naruszenie dotyczy konkretnej, możliwej do zidentyfikowania osoby (członka grupy), a nie grupy osób jako całości⁷⁸. Z tych powodów, jak się wydaje, nie będzie możliwe zwalczanie mowy nienawiści za pomocą przepisów Kodeksu cywilnego (w znaczeniu nadanym temu pojęciu przez decyzję ramową z 2008 r.), gdy czyny dotyczyć będą:

- publicznego nawoływania do przemocy lub nienawiści skierowanej przeciwko grupie osób, którą definiuje się według rasy, koloru skóry, wyznawanej religii, pochodzenia albo przynależności narodowej lub etnicznej (przy założeniu, że grupa ta będzie na tyle duża, że nie będzie możliwe zidentyfikowanie poszczególnych, wszystkich jej członków)⁷⁹;
- publicznego aprobowania, negowania lub rażącego pomniejszania zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych w rozumieniu art. 6, art. 7 i art. 8 Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego skierowanych przeciwko grupie osób, którą definiuje się według rasy, koloru skóry, wyznawanej religii,

⁷⁸ „Celem prawa chroniącego dobra osobiste jest ochrona jednostki, a nie grup. W przypadku działania skierowanego wobec grupy, osoba wchodząca w jej skład może domagać się ochrony jej dóbr osobistych, jeżeli okoliczności, w których to działanie nastąpiło, pozwalają jego adresatom zidentyfikować tę osobę jako należącą do określonego kręgu podmiotów”, wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2001 r., V CKN 195/01, LEX nr 53107; Tylec 2022, 84–105.

⁷⁹ W orzecznictwie wskazano, że jeśli w materiale prasowym nie ma danych pozwalających na identyfikację osoby, o której mowa, nie dochodzi do naruszenia jej dóbr osobistych, zob. wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 13 czerwca 2000 r., I ACa 422/00, TPP 2004, nr 1/2, s. 129; SN stwierdził, że w razie naruszenia dobra grupy osób roszczenia z art. 24 k.c. przysługują osobom należącym do grupy tylko wówczas, gdy wszystkich członków tej grupy można zindywidualizować. Poza tym wydaje się, że muszą tu być spełnione jeszcze dodatkowe kryteria ograniczające. Po pierwsze, grupa musi być niewielka. Trudno sobie wyobrazić przyznanie roszczeń wszystkim lekarzom czy nauczycielom, w razie sformułowania obraźliwej opinii odnoszącej się do nich. Po drugie, należy ustalić, czy wypowiedź odnosi się do zindywidualizowanych członków grupy, czy do grupy jako takiej. Ochrona przysługuje jedynie w tej pierwszej sytuacji, zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2001 r., V CKN 195/01, LEX nr 53107. W przypadku „[...] kolektywnego zniesławienia pozwany poniesie odpowiedzialność za naruszenie czci członka danej zbiorowości, gdy zarzut dotyczy grupy na tyle skonkretyzowanej, że może być on obiektywnie odniesiony do każdego z jej członków, w tym żądającego ochrony powoda, lub już niezależnie od wielkości grupy, gdy szczególne okoliczności danej sprawy obiektywnie świadczą o tym, że odniesiono się do konkretnej osoby, która żąda ochrony”, Wierciński 2009, 107; podobnie zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 czerwca 2006 r., ICSK 118/06, OSNC 2007, nr 5, poz. 77.

- pochodzenia albo przynależności narodowej lub etnicznej, jeśli czyny takie mogą podburzać do przemocy lub wzbudzać nienawiść skierowaną przeciwko tej grupie;
- publicznego aprobowania, negowania lub rażącego pomniejszania zbrodni określonych w art. 6 Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego załączonej do porozumienia londyńskiego z dnia 8 sierpnia 1945 r., a skierowanych przeciwko grupie osób, którą definiuje się według rasy, koloru skóry, wyznawanej religii, pochodzenia albo przynależności narodowej lub etnicznej, jeśli czyny takie mogą podburzać do przemocy lub wzbudzać nienawiść skierowaną przeciwko tej grupie.

Dokonane powyżej zestawienie zachowań dyskryminujących, których źródłem może być wyznanie lub bezwyznaniowość pokrzywdzonego, będące jednocześnie przejawami mowy nienawiści, o ile dotyczą konkretnej, możliwej do zidentyfikowania osoby lub osób, powinny zostać zakwalifikowane jako przejawy naruszenia dobra osobistego w postaci swobody sumienia. Przedstawione tu rozumowanie prowadzi do wniosku, że cywilnoprawna konstrukcja dóbr osobistych (ochrona dobra osobistego w postaci swobody sumienia) może być instrumentem prawnym wykorzystywanym do walki z mową nienawiści z powodów religijnych lub bezwyznaniowości. Zidentyfikowana w niniejszym opracowaniu możliwość rozciągnięcia ochrony prawnej przeciwko dyskryminacji oraz mowie nienawiści na reżim prawa cywilnego może mieć istotne znaczenie praktyczne. Pozwoli bowiem dochodzić ochrony prawnej w sytuacjach, w których konstrukcje prawa karnego nie mogłyby mieć zastosowania (np. z powodu braku winy sprawcy naruszenia). Jak bowiem wiadomo, odpowiedzialność z tytułu naruszenia dóbr osobistych w prawie cywilnym ma charakter obiektywny, niezależny od winy.

Konstrukcja prawa cywilnego pozwala pociągnąć do odpowiedzialności szerszy krąg podmiotów niż tylko bezpośredniego sprawcę naruszenia. Może mieć tu choćby zastosowanie art. 38 ustawy – Prawo prasowe⁸⁰, rozciągający odpowiedzialność cywilną za naruszenie na redaktora oraz wydawcę bezprawnych treści. Zasada ta może być z mocy art. 54 b Prawa prasowego stosowana także do wszelkich form rozpowszechniania ludzkich myśli, innych niż prasa. Podobnie – na zasadach określonych w art. 14 ustawy o świadczeniu usług drogą elektroniczną⁸¹ – odpowiedzialność cywilnoprawną za naruszenia dóbr osobistych ponosić mogą podmioty świadczące usługi hostingowe (właściciele platform oraz wyszukiwarek internetowych).

Jak wskazano powyżej, konstrukcja dóbr osobistych prawa cywilnego nie będzie mogła natomiast znaleźć zastosowania do zwalczania przejawów mowy nienawiści, w sytuacji gdy jej przejawy nie dotyczą konkretnie nadającej się do zidentyfikowania osoby lub osób, ale pewnych grup osób lub społeczności pojmowanych jako całość. Jest kwestią zupełnie naturalną, że regulacje prawa prywatnego, do którego zalicza się prawo cywilne, nie powinny odnosić się do sfery zastrzeżonej dla materii prawa publicznego. O ile więc prawo prywatne dzięki swym konstrukcjom pozwala pociągać do odpowiedzialności nie tylko samego naruszydca, ale także redaktora, wydawcę czy nawet

⁸⁰ Ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r. – Prawo prasowe, Dz. U. z 2018 r. poz. 1914.

⁸¹ Ustawa z dnia 18 lipca 2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną, Dz. U. z 2024 r. poz. 1513.

podmioty świadczące usługi hostingowe i to niezależnie od ich winy, to prawo publiczne (w tym m.in. prawo karne) ograniczone jest jedynie do zawinionej odpowiedzialności sprawcy, podżegacza oraz pomocnika. Jak wskazano jednak powyżej, zakres zastosowania konstrukcji dóbr osobistych do zwalczania mowy nienawiści jest istotnie ograniczony przez wymóg identyfikacji i indywidualizacji podmiotu, którego dotyczyło naruszenie. W praktyce uniemożliwia to na gruncie prawa cywilnego domaganie się ochrony prawnej przeciwko wypowiedziom, których celem jest dyskryminacja nie poszczególnych jednostek, ale całych grup. Te ustalenia prowadzą do wniosku, że walka z mową nienawiści musi być prowadzona na podstawie prawa karnego, a prawo cywilne w tym obszarze powinno pełnić jedynie rolę uzupełniającą.

Bibliografia

- Barrett, Gavin. 2003. „Reexamining the concept and principle of equality in EC law”. *Yearbook of European Law* 22: 117–153. <https://doi.org/10.1093/yel/22.1.v>.
- Bartoszewicz, Jakub. 2011. „Zakaz zaślania twarzy a prawo do uzewnętrzniania wyznania”. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* 2: 7–18.
- Bielecki, Marek. 2016. „Odmowa pełnienia służby wojskowej przez Świadków Jehowy jako realizacja klauzuli sumienia. Uwarunkowania prawno-historyczne”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 19: 107–128. <https://doi.org/10.31743/spw.127>.
- Bieńkowska, Daria. 2019. „Transkulturowa Europa a prawo do wolności religijnej. Analiza w oparciu o art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz jurysprudencję strasburską”. W: *Prawa człowieka i ludzkie bezpieczeństwo. Osiągnięcia i wyzwania. W 70. rocznicę ogłoszenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, red. Daria Bieńkowska, Ryszard Kozłowski, 97–108. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Borecki, Paweł. 2015. „Zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie lub światopogląd w prawie polskim”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 18: 135–200. <https://doi.org/10.31743/spw.5088>.
- Brzozowski, Wojciech. 2011. „Głosa do wyroku Wielkiej Izby z 18 III 2011 w sprawie *Lautsi v. Włochy*, nr skargi 30814/06”. *Państwo i Prawo* 11: 121–126.
- Campbell-Garnet, Artur. 1969. „Conscience and conscientiousness”. W: *Moral concepts*, red. Joel Feinberg, 81–112. London: Oxford University Press.
- Cebula, Sławomir. 2011. *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce*. Kraków: Nomos.
- Chyliński, Henryk. 1969. „Wyznanie”. W: *Mały słownik religioznawczy*, red. Zygmunt Poniatowski, 465–466. Warszawa: Wydawnictwa Popularno-Encyklopedyczne.
- Cisek, Andrzej. 2004. „Komentarz do art. 23 k.c.”. W: *Kodeks cywilny. T. 1: Komentarz do artykułów 1–534*, red. Edward Gniewek, 31–69. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Durham Jr., W. Cole, Elizabeth A. Sewell. 2006. „Definition of religion”. W: *Religious organizations in the United States. A study of identity, liberty, and the law*, red. James A. Serritella i in., 3–84. Durham: Carolina Academic Press.
- Falski, Jacek. 2006. „Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych”. *Państwo i Prawo* 6: 73–84.
- Ferenc-Szydelko, Ewa. 2015. „Wolność sumienia jako dobro prawne”. W: *Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. Ewa Kozerska, Marek Maciejewski, Piotr Stec, 671–689. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

- Garlicki, Leszek. 1999. „Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status wspólnot religijnych”. *Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego* (wydanie specjalne): 30–47.
- Garlicki, Leszek. 2010. „Artykuł 9. Wolność myśli, sumienia i wyznania”. W: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*. Tom 1: *Komentarz do artykułów 1–18*, red. Leszek Garlicki, 550–582. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Gołda, Maria. 2008. „Wolność sumienia i wyznania, jej gwarancje w systemie prawnym Rady Europy oraz w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu”. *Ius Novum* 3: 87–116.
- Gunn, T. Jeremy. 2003. „The complexity of religion and the definition of ‘religion’ in International Law”. *Harvard Human Rights Journal* 16: 189–215.
- Herdegen, Matthias. 1989. *Gewissensfreiheit und Normativität des positiven Rechts*. Heidelberg: Springer-Verlag.
- Janiszewska, Beata. 2018. „Komentarz do art. 23 k.c.”. W: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. Jacek Gudowski, teza 47. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. LEX.
- Jastrzębski, Marcin. 2009. „Wolność myśli, sumienia i religii”. W: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. Laura Koba, Wiesław Waclawczyk, 233–246. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Kamiński, Ireneusz C. 2020. „Artykuł 10. Wolność myśli sumienia i religii”. W: *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. Andrzej Wróbel, 1–57. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kamiński, Ireneusz C. 2024. „Mowa nienawiści – pojęcie i jego zakres”. W: *Prawna kwalifikacja mowy nienawiści. Krajowe i europejskie uwarunkowania nadużycia wolności wypowiedzi*, red. Joanna Taczowska-Olszewska, 85–112. Warszawa: Akademia Wymiaru Sprawiedliwości.
- Kos, Agnieszka. 2013. „Granice manifestacji przynależności religijnej poprzez ubiór w optyce art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności”. W: *Wpływ standardów międzynarodowych na rozwój demokracji i ochronę praw człowieka*. T. 2, red. Jerzy Jaskiernia, 162–174. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Krzywkowska, Justyna. 2014. „Zakaz dyskryminacji religijnej”. W: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski, 554–560. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Księżak, Paweł. 2011. „Komentarz do art. 23 k.c.”. W: *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz*, red. Małgorzata Pyziak-Szafnicka, 151–352. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Kubala, Maciej. 2015. „Ochrona wolności sumienia w artykule 10 Karty Praw Podstawowych”. W: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i wyznania*, red. Piotr Stanisław, Aneta Abramowicz, Michał Czelný, Marta Ordon, Michał Zawiaślak, 205–212. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kubala, Maciej. 2021. „Mechanizm limitacji prawa do wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych w międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu europejskiego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 24: 301–325. <https://doi.org/10.31743/spw.12734>.
- Kułąk, Maciej. 2017. „Komentarz do art. 16”. W: *Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania. Komentarz*, red. Karolina Kędziora, Krzysztof Śmiszek, 165–233. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Maliszewska-Nienartowicz, Justyna. 2018. „Orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości dotyczące wyjątku od zakazu dyskryminacji ze względu na istotny i determinujący wymóg zawodowy”. *Europejski Przegląd Sądowy* 8: 26–32.
- Maroń, Grzegorz. 2021. „O pojmowaniu religii w polskim porządku prawnym”. *Forum Prawnicze* 3: 37–54. [https://doi.org/10.32082/fp.3\(65\).2021.366](https://doi.org/10.32082/fp.3(65).2021.366).

- Mezglewski, Artur. 2011. „Podstawowe formy uzewnętrzniania przekonań religijnych”. W: Artur Mezglewski, Henryk Misztal, Piotr Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, 94–98. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Mielczarek, Marcin A. 2013. *Realizacja wolności religijnej w zatrudnieniu pracowniczym*. Warszawa: Difin.
- Misztal, Henryk. 2011. „Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i wyznania”. W: Artur Mezglewski, Henryk Misztal, Piotr Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, 66–73. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Misztal, Henryk, Piotr Stanisław. 2010. „Wolność wyznania a symbole religijne w życiu publicznym «państwa świeckiego»”. *Annales Canonici* 6: 37–55.
- Nikołajew, Jerzy. 2013. „Symbole religijne a świeckość państwa w świetle wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom*”. W: *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, red. Artur Mezglewski, Anna Tunia, 88–90. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pazdan, Maksymilian. 2012. „Dobra osobiste”. W: *System prawa prywatnego*. T. 1: *Część ogólna*, red. Marek Safjan, 1237–1311. Warszawa: PWN.
- Pietrzak, Michał. 2005. „Wolność sumienia i wyznania”. W: *Wielka encyklopedia prawa*, red. Bronon Hołyst, 1170–1171. Warszawa: Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza.
- Podkowiak, Jan. 2015. „Cywilnoprawna ochrona dóbr osobistych a wolność sumienia i religii”. W: *Wolność wypowiedzi „versus” wolność religijna. Studium z zakresu prawa konstytucyjnego, karnego i cywilnego*, red. Artur Biłgorajski, 155–174. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Rakoczy, Bartosz. 2014. „Glosa do wyroku SN z 20 września 2013 r., II CSK 1/13”. *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 1: 185–202.
- Rozner, Monika. 2002. „Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 5: 111–135.
- Schiek, Dagmar, Lisa Waddington, Mark Bell. 2007. *Non-discrimination law*. Oxford–Portland–Oregon: Hart Publishing.
- Schiek, Dagmar, Lisa Waddington, Mark Bell. 2011. *Non-discrimination law*. Oxford–Portland–Oregon: Hart Publishing.
- Skwarzyński, Michał. 2013. „Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka”. *Przegląd Sejmowy* 6: 9–26.
- Sobczak, Jacek, Maria Gołda-Sobczak. 2012. „Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 19: 27–65.
- Sobczak, Witold. 2013. *Wolność sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sobczyk, Paweł. 2001. „Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.”. *Prawo Kanoniczne* 3/4: 207–223.
- Sokołowski, Tomasz. 1999. „Wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka”. W: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. Tadeusz Smoczyński, 262–263. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego.
- Sokołowski, Tomasz. 2009. „Komentarz do art. 23 k.c.”. W: *Kodeks cywilny. Komentarz*. T. 1: *Część ogólna*, red. Andrzej Kidyba, 59–136. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Stanisz, Piotr. 2004. „Zakaz dyskryminacji ze względu na religię lub światopogląd w dyrektywie Rady Unii Europejskiej z 27 listopada 2000 r.”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 7: 19–36.
- Stanisz, Piotr. 2005. „Wspólnotowy zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na religię lub światopogląd”. *Przegląd Sejmowy* 66(1): 43–56.

- Stanisz, Piotr. 2011. „Klauzula sumienia”. W: Artur Mezglewski, Henryk Misztal, Piotr Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, 117–123. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Strus, Zbigniew. 2013. „Glosa do wyroku SN z 20 września 2013 r., II CSK 1/13”. *Forum Prawnicze* 5: 35.
- Szczzech, Tomasz. 2011. „Wolność religijna jako wolność od religii: sprawa *Lautsi przeciwko Włochom*”. *Prawo i Religia* 2: 103–119.
- Szymanek, Jakub. 2012. „Obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej”. W: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. Roman Wieruszewski, Mirosław Wyrzykowski, Lena Kondratiewa-Bryzik, 33–46. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Śledzińska-Simon, Anna. 2011. „Zasada równości i zasada niedyskryminacji w prawie Unii Europejskiej”. *Studia Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu* 26: 41–86.
- Świątkowski, Andrzej Marian. 2019. „Kontratyp zakazu dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na religię lub światopogląd”. *Przegląd Sądowy* 5: 7–22.
- Tomasz Św. 1956. *Traktat o człowieku (Suma teologiczna)*. Poznań: Pallottinum.
- Tylec, Grzegorz. 2022. *Ochrona uczuć religijnych w prawie cywilnym*. Lublin: Academicon. <https://doi.org/10.52097/acapress.9788362475896>.
- Ventura, Marco. 2020. „The formula «freedom of religion or belief» in the laboratory of the European Union”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 23: 7–53. <https://doi.org/10.31743/spw.9833>.
- Warchałowski, Krzysztof. 2002. „Wolność uzewnętrzniania religii i przekonań religijnych w europejskiej Konwencji Praw Człowieka”. *Kwartalnik Prawa Publicznego* 1/2: 189–212.
- Warchałowski, Krzysztof. 2004. *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Wieruszewski, Roman. 2012. „Artykuł 18. Wolność myśli, sumienia i religii”. W: *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (osobistych) i Politycznych. Komentarz*, red. Roman Wieruszewski, 419–460. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Wierciński, Jacek. 2009. „Glosa do wyroku SN z dnia 21 września 2006 r., I CSK 118/06”. *Orzecznictwo Sądów Polskich* 10: 107.
- Winiarczyk-Kossakowska, Małgorzata. 2001. „Wolność sumienia i religii”. *Studia Prawnicze* 1: 23–43. <https://doi.org/10.37232/sp.2001.1.2>.
- Wróbel, Andrzej. 2020. *Karta praw podstawowych Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Zieliński, Tadeusz Jacek. 2007. „Pojęcie religii, wyznania, związku wyznaniowego i kościoła w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”. *Prawo i Religia* 1: 29–53.

